

В. М. Опарін, В. М. Федосов, П. І. Юхименко

УКРАЇНСЬКА КЛАСИЧНА ШКОЛА ПУБЛІЧНИХ ФІНАНСІВ

Ця стаття є другою в триаді публікацій, присвячених національній науковій школі фінансів, її сутності, місцю і ролі в світовій економічній думці. В ній проаналізовано погляди представників української класичної наукової школи публічних фінансів, яка здобула світове визнання. Показано, що вони формувалися як на національному ґрунті, так і під впливом прогресивних ідей світових економічних течій. Досліджено період XVIII ст., коли українське наукове середовище зазнало якісних змін суспільної свідомості, що втілювалося у формуванні фінансової науки. Зроблено акцент на переході від суто філософського осмислення змісту економічних відносин до прагматичного аналізу законів функціонування та еволюції соціально-економічної системи і публічних фінансів. Наведено здобутки соціально-філософської думки в Україні, яка стала невід'ємною складовою теоретико-методологічного підґрунтя публічних фінансів національної класичної школи. В умовах постійного тиску з боку російської влади та обмежень прав, інкорпорування загальноімперських принципів представники вітчизняної класичної школи публічних фінансів зуміли зберегти відданість ліберально-демократичним принципам організації й функціонування фінансового господарства і національну самобутність підходів до управління фінансами. Висновки, наведені в статті, свідчать, що вітчизняна класична наукова школа публічних фінансів являла собою одну з важливих теоретико-методологічних засад сучасної школи публічних фінансів України.

Ключові слова: фінанси, публічні фінанси, українська наукова школа публічних фінансів, місцеві фінанси, податки, бюджет, державний кредит.

Літ. 45.

В. М. Опарин, В. М. Федосов, П. И. Юхименко

УКРАИНСКАЯ КЛАССИЧЕСКАЯ ШКОЛА ПУБЛИЧНЫХ ФИНАНСОВ

Эта статья является второй в триаде публикаций, посвященных национальной научной школе финансов, ее сущности, месту и роли в мировой экономической мысли. В ней проанализированы взгляды представителей украинской классической научной школы публичных финансов, которая получила мировое признание. Показано, что они формировались как на национальной почве, так и под влиянием прогрессивных идей мировых экономических течений. Исследован период XVIII в., когда украинская научная среда претерпела качественные изменения общественного сознания, что воплотилось в формирование финансовой науки. Сделан акцент на переходе от чисто философского осмысления содержания экономических отношений к прагматическому анализу законов функционирования и эволюции социально-экономической системы и публичных финансов. Приведены достижения социально-философской мысли в Украине, которая стала неотъемлемой составляющей теоретико-методологического основания публичных финансов национальной классической школы. В условиях постоянного давления со стороны российских властей и ограничений прав, инкорпорирования общеимперских принципов представители отечественной классической школы публичных финансов сумели сохранить приверженность либерально-демократическим принципам организации и функционирования финансового хозяйства и национальную самобытность подходов к управлению финансами. Выводы, приведенные в статье, свидетельствуют, что отечественная классическая научная школа публичных финансов представляла собой одну из важных теоретико-методологических основ современной школы публичных финансов Украины.

Ключевые слова: финансы, публичные финансы, украинская научная школа публичных финансов, местные финансы, налоги, бюджет, государственный кредит.

© Опарін В. М., Федосов В. М., Юхименко П. І., 2015

Valerii Oparin, Viktor Fedosov, Petro Yukhymenko

UKRAINIAN CLASSICAL SCHOOL OF PUBLIC FINANCE

This article is the second in the triad of publications devoted to national scientific school of finance, its nature, place and role in the world economic thought. The views of representatives of Ukrainian classical scientific school of public finance, which has gained worldwide recognition, are analyzed. It is shown that they have been formed at both the national soil, and under the influence of progressive ideas of the world economic trends. The eighteenth century period is investigated, when the Ukrainian scientific environment has undergone qualitative changes in social consciousness, embodied in formation of the financial science. The emphasis is made on the transition from a purely philosophical understanding of the content of economic relations to a pragmatic analysis of the laws of functioning and evolution of the socio-economic system and public finance. The main achievements of social and philosophical thought in Ukraine are revealed, which became an integral part of the theoretical and methodological foundations of public finance of the national classical school. In conditions of constant pressure from the Russian authorities and restrictions of rights, incorporation of national-wide principles the representatives of the classical school of public finances have managed to maintain commitment to liberal democratic principles of organization and functioning of the financial sector and national identity of approaches to financial management. The findings presented in the article have shown that domestic classical scientific school of public finance was the one of the important theoretical and methodological foundations of the modern school of public finance in Ukraine.

Keywords: finance, public finance, Ukrainian scientific school of public finance, local finance, taxes, budget, public credit.

JEL classification: A11, B10, B30, B41.

Висвітлення проблематики, що охоплює наукова сфера української національної школи публічних фінансів, яка виникла на класичній основі (далі — українська класична школа публічних фінансів), потребує певного уточнення термінології. До цього часу у вітчизняній фінансовій науці більш уживаним є термін “державні фінанси”, тоді як представники відповідного напрямку західної економічної думки і української класичної школи фінансів переважно використовують дефініцію “публічні фінанси” (public finance). Цілоком логічно постає питання — це використання різних понять щодо одного й того самого явища, чи за цим стоять відповідні сутнісні й структурні відмінності? Загалом це питання не просте, як може видаватися на перший погляд, і потребує окремого ґрунтовного дослідження. Тому спробуємо у загальних рисах аргументувати вживання дефініції “публічні фінанси”, враховуючи поступову інтеграцію України у світовий економічний та фінансовий простір.

По-перше, в історичному зрізі ця складова, що фактично започаткувала розвиток фінансів у цілому, пов’язувалася із функціонуванням державного фінансового господарства, котре розглядалося крізь призму діяльності союзів публічного характеру, до яких належали державні й місцеві органи влади. Так, у фундаментальній енциклопедичній праці Ф. Брокгауза та І. Ефрона фінанси тлумачаться як “сукупність відносин, що виникають на ґрунті добування і витрачання союзами публічного характеру матеріальних засобів” [1]. На той час інші сфери фінансів були нерозвинутими і практично не досліджувалися. Саме на цій основі було сформовано дефініції “фінанси публічних

союзів”, а стисліше — “публічні фінанси”, що доволі широко використовувалися як представниками європейської фінансової думки, так і української національної наукової школи фінансів.

По-друге, в сутнісному контексті економічна природа та якісне наповнення дефініцій “публічні фінанси” і “державні фінанси” принципово відрізняються. Термін “публічні фінанси” підкреслює належність відповідних коштів суспільству в цілому чи його частині (місцевій громаді), а не державі як суспільному інституту. Саме на цій основі розвивався ключовий принцип їх організації — транспарентність, що дає змогу громадянам контролювати державні структури, які є лише уповноваженими органами з делегованими функціями управління централізованими фінансовими ресурсами. Натомість дефініція “державні фінанси”, яка набула особливого поширення в умовах адміністративної економіки за часів соціалізму в зв’язку з всеохоплюючою, всенаповнюючою і всепоглинаючою суспільне життя, виробництво, розподіл, обмін та споживання гіпертрофованою державною складовою, виокремлює державну власність на ці ресурси і, насамперед, переважні права на їх використання. Про транспарентність державних фінансів при цьому не йдеться.

По-третє, на наш погляд, з міркувань потреби у повноцінній інтеграції вітчизняної фінансової науки до світових наукових шкіл доцільнішим є вживання дефініції “публічні фінанси” і введення її до категоріально-понятійного апарату фінансової науки. Тим більше, що саме цей термін є конкретнішим і дає можливість детальніше розкрити сутнісні, внутрішні якісні характеристики і економічну природу окресленого суспільного явища, його призначення і роль, засади й механізми функціонування та форми і методи фінансового менеджменту. При цьому слід чітко усвідомлювати і особливо на цьому наголосити, що в класичному повному вигляді модель публічних фінансів не існувала в Україні останні 100 років. Зрештою, немає її і на сьогодні. Тому нині ведеться мова про її відродження, становлення і розвиток як важливої структурної складової фінансової системи України.

Незалежність України та розбудова її економіки на ринкових засадах за умов посилення зовнішніх викликів і загострення внутрішніх суперечностей об’єктивно потребують розроблення теоретичних і концептуальних засад розвитку публічних фінансів. У фінансовій архітектоніці це один з найважливіших механізмів, який містить систему дієвих важелів та інструментів впливу на загальне економічне зростання країни. Пізнання їх змісту, внутрішньої структури, закономірностей і тенденцій розвитку та можливостей ефективного використання на практиці з урахуванням національних особливостей є однією з найактуальніших проблем фінансової науки, котра перебуває в центрі сучасних наукових досліджень.

Від рівня їх пізнання, теоретичних обґрунтувань та прагматичних напрацювань значною мірою залежить ефективність практичної діяльності

уряду: розроблення і реалізація сучасної економічної та соціальної політики держави, оптимальні межі державного фінансового регулювання, співвідношення публічних фінансів і фінансів підприємницького сектору економіки, достатній рівень фінансового забезпечення виробництва суспільних благ, ефективність фінансового менеджменту тощо. З огляду на історичну ретроспективу, а ще більше — перспективу, ця проблематика є актуальною не лише в теоретичному, а й особливо в практичному спектрах. Водночас вона залишається недостатньо розробленою, потребує ґрунтовного історико-теоретичного аналізу. Останній має значний евристичний потенціал у контексті сучасних зовнішніх та внутрішніх стратегічних викликів країні, її фінансам та економіці.

Українське наукове середовище кінця ХІХ — початку ХХ ст. виявилось доволі динамічним, сприйнятливим до інновацій та здатним до критичного осмислення теоретичних здобутків зарубіжних наукових шкіл. Погляди представників національної класичної школи публічних фінансів, визнаної в світі (хоча до сьогодні багатьох її представників зараховують до російської школи), формувалися на національному ґрунті з урахуванням світових теоретичних напрацювань. Ще з ХVІ ст. на українських наукових теренах, корі були невід'ємною частиною загальноєвропейського духовного і культурного простору, відбувалося активне засвоєння та поширення гуманістичних та реформаційних ідей, зміщення уваги від питань натурфілософії до соціально-філософської проблематики. Нині дослідники називають цей плідний для наукових відкриттів період “ключовим щодо формування джерел теорії державних (публічних — *Авт.*) фінансів в українській суспільній думці” [2, с. 22.].

Уже в ХVІІІ ст. в українському науковому середовищі якісних змін зазнала суспільна свідомість, що втілювалося у формуванні фінансової науки, а саме: відбувся перехід від суто філософського осмислення сутності суспільних відносин до філософсько-прагматичного і соціально-економічного аналізу законів функціонування та еволюції економіки й фінансів. У цьому зв'язку не можна не погодитися з думкою про те, що цей період вирізняється найпліднішим розвитком вчення про найважливіший суспільний інститут — державу як провідну організаційно-політичну та соціально-економічну форму реалізації суспільних інтересів [3, с. 89—93]. У процесі її функціонування поступово формувалися і поглиблювалися уявлення та знання про характер і роль державних повинностей, форм, методів й механізмів стягнення грошових податей, тобто регулювання фінансових відносин. Цей період може бути визначений, за словами М. С. Грушевського, як доба гуманізму і “культурного українського руху” [4, с. 4]. Для нього характерне активне засвоєння західноєвропейського ренесансу та реформації, обґрунтування ідеї освіченої монархії, обмеженої законом, а держави — як форми асоціації соціального об'єднання.

Ці ідеї набули поширення в руслі основних положень теорії природного права, згідно з якою держава є результатом угоди про правила соціальної взаємодії, права та обов'язки кожного з учасників союзу. Вони дістали подальший розвиток у працях Г. Грація, Т. Гоббса, Б. Спінози і стали однією з основ правового фундаменту теорії публічних фінансів національної класичної школи. Її важливий компонент — уявлення про державу як носія природних прав усього населення і виокремлення її функцій: оборона країни, недоторканість власності, поширення освіти, гарантування безперешкодного ведення торгівлі, подолання конфліктів, покарання злочинців тощо. Вони майже співзвучні з функціями держави, які набагато пізніше навів у своїх працях А. Сміт.

Те саме стосується ідей теорії суспільного договору, засновником якої визнано англійського філософа і економіста Дж. Локка (1632—1704). Він обґрунтував поняття приватної власності і договірну інтерпретацію повноважень державної влади. Аналіз української суспільно-філософської думки засвідчив, що ідеї природного права та суспільного договору були озвучені в 1840—1850-х рр. на юридичному факультеті Київського університету ординарними професорами І. Вернадським, М. Бунге та ін., але не доведені до світового наукового товариства через відповідні зарубіжні видання. Їхні ідеї, розуміння ролі об'єктивних законів, суспільних потреб і норм життя становили важливий компонент становлення теорії держави, господарства і публічних фінансів.

Ці ідеї багато в чому знайшли своє відображення в економічному світогляді українського козацтва. В цей період, за М. С. Грушевським, козаччина “з чисто класової, приватної політики переходить до репрезентації загальнонаціональних інтересів” [4]. Саме в період козацької державності почали формуватися перші самостійні політичні, економічні, фінансові та адміністративно-управлінські інститути. Це дало змогу проводити порівняно незалежну фінансову політику, яка одночасно була атрибутом української державності і засобом забезпечення розвитку національного господарства. В цей період в Україні зміцнилися вже державницькі тенденції, сформовані в практиці ще на Запорізькій Січі на принципах загальнодемократичного руху [5]. Все це принципово відрізнялося від російського державного ладу, котрий спирався на православ'я, самодержавство та відсутність широкої громадянської свободи. В умовах неухильного тиску і обмеження автономних прав України, заміни її політичних структур, які дотримувалися ліберальних принципів господарювання, на загальноімперські, можливості проведення самостійної фінансової політики звужувалися дедалі більше. Це врешті-решт призвело до тривалого “конфлікту українських автономних змагань з московським централізмом” [6, с. 175, 179—196].

Проте навіть за таких умов функціонування, коли фінансова сфера грошових відносин поступово інкорпорувалася загальноімперськими принципами,

було збережено витворену в період Гетьманщини самобутність. Йдеться про сформовані впродовж століть особливості національної фінансово-господарської структури, що невід'ємно пов'язано з історією, життям і побутом українського народу. І навіть втрата фінансової автономії України, її примусова переорієнтація із Заходу на російські ринки після Переяславської угоди (1654 р.) не змогли повністю знищити сформовану самобутню національну модель раннього буржуазного суспільства з елементами започаткованої ринкової економіки. В подальшому вона стане предметом аналізу представників української класичної школи публічних фінансів. Не можна було знищити прогресивні новаторські принципи розбудови фінансів, які намагався закріпити ще Пилип Орлик, пропонуючи законодавчо регламентувати фінансові відносини і, зокрема, відокремити державний скарб від гетьманського [7]. На той час, коли в Європі панував абсолютизм, це було свідченням доволі високого рівня державно-політичного мислення, кроком у розвитку і розбудові державних інститутів тогочасного суспільства.

Зазначені ідеї почали реалізовуватися пізніше, коли було створено державну скарбницю та закладено основи розбудови бюджету. На жаль, примусове впровадження російських державно-адміністративних інституцій, законів та правових норм не дали можливості повною мірою реалізувати новаторські ідеї. Створені генерал-губернаторства, об'єднуючи політичні, адміністративно-військові і фінансово-економічні функції, забезпечували введення загальноросійських форм організації управління та публічних фінансів. Акцент боротьби проти стримування в Україні демократичних начал у теорії і практиці публічних фінансів було значно більшою мірою зміщено на інтелектуальну платформу. Українська публіцистика, порушуючи актуальні суспільно-політичні і фінансові питання, утверджувала національну державницьку свідомість українців. Поступово об'єктом пильної уваги української політико-правової думки, особливо в епоху формування ідеології українського Просвітництва, стає розподіл влади як основа побудови суспільного механізму. Зокрема, визначний популяризатор вчення видатного представника англійської класичної школи політичної економії А. Сміта — С. Ю. Десницький вперше в Російській імперії аргументував принцип розмежування влади, щоб одна влада не виходила за свої межі і не діяла на полі іншої [8, с. 101]. Протягом 1762—1763 рр. він слухав лекції з моральної філософії А. Сміта і викладав його основні ідеї в Московському університеті.

Роль С. Ю. Десницького у поширенні ідей засновника класичної школи політекономії була надзвичайно важливою. Характерно, що українські вчені — представники наукової школи публічних фінансів, незалежно від впливу ідей А. Сміта, обґрунтували їх на одних і тих самих теоретичних принципах. До речі, С. Ю. Десницький уперше у вітчизняній науці запровадив термін “фінанси”, а їх аналіз відображає наукове трактування суті та функцій держави

і, фактично, формує одну з методологічних складових теорії їх функціонування. Його окремі положення, зокрема щодо небезпеки спотворення суспільної моралі під тиском “комерційного стану”, коли, за його словами, “розвиток і розбещеність народів йдуть поруч” не втратили актуальності й нині. Тоді й закони безсилі перед владою грошей, адже, як передбачливо зауважив український вчений, коли не лише правосуддя, а й важелі державної влади опиняються в руках “владних мільйонщиків”, тоді і власне правосуддя стає для них невідчутним [9, с. 264].

Таке застереження було зроблене в період існування певного консенсусу, який встановився між владою, прогресивним суспільством і освіченою бюрократією. Його порушення в першій половині XIX ст. стало історичною трагедією Росії, що справило руйнівний вплив й на суспільний розвиток України. Саме звідси бере початок глибокий розкол між суспільством і державою, який спричинив відчуження суспільства від влади і який Україна не змогла подолати і до нині. Безуспішна боротьба з корупцією, а нерідко її імітація, є свідченням правильності суджень С. Ю. Десницького, який наголошував на небезпеці посилення влади грошей. Особливо це стосується публічних фінансів. Лише в 60-х роках XX ст. ця проблема повною мірою досліджуватиметься зарубіжними вченими, зокрема М. Олсоном, який розкриє механізм трансформації і перетворення суспільного блага із універсального і загальнодоступного у “клубне”, котре використовується в інтересах невеликої групи осіб.

Одним із найефективніших шляхів успішного розвитку українського суспільства С. Ю. Десницький вважав подолання корупції, залучення до управління державою всіх верств суспільства, що мало б забезпечити верховенство державних інтересів і суспільного блага над приватними. Його новаторські ідеї про створення “четвертої” громадянської влади на місцевому рівні поряд із законодавчою, судовою і виконавчою можна вважати елементами інституційного підходу до трактування суспільних явищ і забезпечення ефективного функціонування публічних фінансів.

Пізніше ідея необхідності посиленого контролю з боку громадянського суспільства використання і руху публічних фінансів постане в центрі уваги засновника теорії інституціоналізму Д. Норта. А попередження про згубність замкнутості системи публічних фінансів, які використовуються волею кланів олігархії і влади, на прикладі Перу дістане теоретичний розвиток у працях відомого перуанського економіста Е. де Сото. На його думку, сила ринкової економіки полягає в тому, що вона спирається на винахідливість народу і на його здібності працювати, а не на обмежені можливості доволіно обраної еліти. Він, як і С. Ю. Десницький, майже через двісті років обґрунтує необхідність переходу в публічних фінансах від системи, в якій люди підпорядковуються цілям держави, до системи, за якої держава служитиме людям

і суспільству [10]. Такий інституціональний принцип розбудови системи публічних фінансів не втратив своєї актуальності й нині.

С. Ю. Десницькому не вдалося подолати традиційну обмеженість у питаннях формування державних доходів і видатків, властиву тогочасній науці і практиці функціонування державного фінансового господарства (пріоритетності видатків над доходами держави). Водночас, незважаючи на це, він усвідомлював згубність надмірних непродуктивних видатків. Його ідеї і підходи до організації функціонування публічних фінансів подібні до наукових доробків А. Сміта, проте їх розуміння і теоретичне обґрунтування має глибший характер. Зокрема, це стосується внутрішньої соціально-економічної природи податків, територіально-просторового аспекту фінансів, що дало можливість розуміти оподаткування не лише як засіб забезпечення державі необхідних грошових ресурсів, а й як інструмент державної фінансової політики, що може справляти позитивний або негативний вплив на економічний розвиток. Порушена українським вченим ще наприкінці XVIII ст. проблема знайшла відображення в дослідженнях і дискусіях зарубіжних вчених-фінансистів лише в період посиленої соціалізації публічних фінансів 60—80-х років XX ст.

Серед прогресивних українських мислителів 60—80-х років XVIII ст., що вивчали ідеї розвитку публічних фінансів на ліберальних засадах, слід виокремити Я. П. Козельського [11]. Його ідеї загального оподаткування задля задоволення колективних потреб схожі з концепцією суспільного та фіскального договору, представленою в західноєвропейській ідеології просвітництва такими видатними мислителями, як Т. Гоббс, Вольтер та ін. Це означає, що делегування певної особистої свободи і передача частини майна державі є визнанням суспільно-господарської необхідності, а не просто формою реалізації влади. “Суспільне благо”, за Я. П. Козельським, є підґрунтям фінансово-правової конструкції держави, становить фундамент добробуту народу. Він одним із перших у світовій фінансовій літературі порушив питання моделі функціонування держави в умовах реалізації принципів економічного лібералізму. На переконання вченого, формуючи і використовуючи публічні фінанси, держава має дотримуватися того, щоб справляти податі грошима у визначених розмірах, залежно від рівня доходів господарств. Тобто в умовах лібералізації економіки держава має стати не “грабуючою”, а “допомагаючою” рукою [12].

Отже, соціально-економічні й фінансові погляди представників української класичної школи публічних фінансів являють собою доволі цілісну і струнку теоретичну систему, підпорядковану провідній ідеї розвитку суспільства на ліберальних принципах. Їхні теоретичні витоки — насамперед прогресивні ідеї, засновані на демократичних началах духовної домінанти національного менталітету і гуманістичної інтелектуальної традиції української

філософської та суспільної думки. Саме тому в українській фінансовій науці швидше (порівняно з російською) знайшли відображення фіскально-правові концепції й демократичні тенденції розвитку західноєвропейського просвітництва, системи моральної філософії, фінансової соціології та теорія ринкової економіки А. Сміта. Одним із перших представників національної класичної школи, хто почав спиратися на цей доробок на початку XIX ст., став український дослідник М. А. Балудянський, відомий реформаторськими ініціативами у сфері фінансів. На цей період також припадає педагогічна та наукова діяльність засновників класичної традиції в українській фінансовій науці: Т. Ф. Степанова, В. Н. Каразіна та І. В. Вернадського.

Фундатор розвитку університетської освіти в Україні В. Н. Каразін одним з перших вказав на колоніальне становище країни в складі Російської імперії, обґрунтовуючи поступову втрату нею фінансово-економічної самодостатності. Він пропонував порядок (із встановленням справедливих законів), який істотно обмежуватиме державну власність з метою забезпечення системи ефективнішого управління публічними фінансами, збереження стабільного курсу національної валюти. Незалежно від І. Фішера, який у праці “Купівельна сила грошей: її визначення і відношення до кредиту, процентів і криз” (1911 р.) формалізував висновки Д. Хьюма щодо взаємозв'язку зростання грошової маси і виробництва, В. Н. Каразін пов'язував стабільність національної грошової системи із розвитком господарства. При цьому він наголошував на негативних наслідках розвитку зовнішньоторговельної та фінансово-кредитної політики, орієнтованої на боргове фінансування бюджетного дефіциту. “Борг породжує борг, — нагадував В. Н. Каразін, — це велика істина стосовно й окремих людей, і цілих держав” [13]. Це засвідчує і світова практика. “Магічний еліксир” (державні видатки й запозичення — *Авт.*), як назвуть його сучасні дослідники, перетворився, за словами відомого американського спеціаліста з державного боргу Т. Кресцензі, на “наркотичну отруту”.

В. Н. Каразін визнавав інституціональні ідеї С. Ю. Десницького щодо ефективного функціонування системи публічних фінансів. Тому вчений надавав неабиякого значення захисту принципу свободи економічної діяльності всіх верств населення суспільства і ратував за визначеність законів. На його думку, ці два аспекти становлять основу вільної та активної фінансово-господарської діяльності. Головними напрямками зміцнення публічних фінансів, на думку вченого, є: по-перше, підвищення конкурентоспроможності національної економіки; по-друге, вдосконалення системи оподаткування та правового забезпечення прав власності як основи вільної господарської діяльності; по-третє, дотримання розумної збалансованості доходів і видатків, застосування принципу економії до державного фінансового господарства.

М. А. Балудянський, погляди якого на державне управління та фінанси формувалися під впливом ідей відомого німецького вченого Й. Зонненфельса,

був прибічником і послідовником вчення А. Сміта. Його ідеї бюджетної рівноваги та дотримання бюджетної й касової єдності були втілені у відомому прагматичному “Плані фінансів на 1810 рік”. Здійснене ним його правове оформлення змінило характер кошторису з рекомендаційного, дорадчого на обов’язковий для виконання. На думку Л. М. Яснопольського, з погляду становлення бюджетного права, це було важливим кроком в наданні державному розпису статусу основного фінансового плану у формі закону. В свою чергу, він створив певні гарантії для виконання всіх доходів і видатків майбутнього року та для найбільш обґрунтованого його складання. М. А. Балудянський започаткував вивчення в Україні історико-фінансових питань. Його праці містять найпрогресивніші положення зарубіжних досліджень у сфері економіки, фінансів, права та державного управління. І це особливо важливо, адже вони дають можливість з’ясувати, за яких обставин, в якій інтерпретації, в яких умовах і якою мірою можливе застосування в національному державному господарстві нових ідей.

У цілому позиція представників української класичної школи публічних фінансів на етапі її становлення (С. Ю. Десницького, В. Н. Каразіна, М. А. Балудянського, Т. Ф. Степанова, Д. П. Журавського, І. В. Вернадського та ін.) полягала в тому, щоб визначити чіткі межі втручання держави в економічне життя за допомогою, передусім, фінансових інструментів. Вони повинні визначатися правом, а оскільки державне господарство є грошовим господарством, то загальний добробут населення, збереження та примноження грошей в країні є головною метою державного управління. “Обов’язок уряду, — писав М. А. Балудянський, — доглядати за вдосконаленням функціонування виробничих сил, накопиченням капіталів і отриманням доходів. Тоді грошей буде стільки, скільки потрібно, але не більше” [14]. Розуміння ним державної фінансової політики як засобу забезпечення народного добробуту та економічного розвитку ґрунтувалося на вихідній тезі: держава і публічні фінанси — пріоритетні важелі економічних перетворень. В цьому разі раціональне керівництво з центру всім регуляторним планом країни мало здійснюватися згідно з теорією та практикою державознавства за законами руху народногосподарського організму [15, с. 13].

Послідовником положень, сформульованих М. А. Балудянським у його відомій моделі “економічної системи”, які репрезентують ліберальний напрям представників української класичної школи публічних фінансів, був Т. Ф. Степанов. Він критично підходив до теоретичних висновків класиків, демонстрував самобутність і оригінальність у їх викладі. Вчений-статистик М. В. Птуха зазначав, що “за глибиною і змістовністю ідей Т. Ф. Степанов був вище своїх сучасників” [16, с. 354]. Його самобутність у сфері публічних фінансів відзначав і І. В. Вернадський, наголошуючи, що автор “Записок про політичну економію” (1844 р.) не визнає жодних авторитетів, намагаючись

виводити свої положення на основі критики наявних концепцій. Однак він не лише був оригінальним в аналізі теоретичних ідей західноєвропейських економістів, а й пов'язував їх із українськими реаліями, використовував для критики фінансової системи Росії.

У ході історико-теоретичного аналізу категорій суспільного господарства та публічних фінансів І. В. Вернадський зосереджувався на потребах [17]. У теорії добробуту він вирізняє потреби, які передбачають соціальну взаємодію та надають особливої ваги суспільним формам організації людей, серед яких чільне місце належить державі та її фінансовому механізму. За допомогою публічних фінансів, які є матеріальним підґрунтям функціонування держави і її головним важелем впливу на економіку, вона може створювати та фінансувати відповідний рівень суспільних потреб. Досягнення добробуту І. В. Вернадський вбачав у органічному поєднанні фінансово-економічних і політичних інститутів, приватного та суспільного господарства, свободи економічної діяльності та її законодавчого регулювання. Водночас вчений зауважував, що сфера державно-суспільних відносин має, по суті, особливі, специфічні закони. І. В. Вернадський на основі вивчення закономірностей функціонування економіки і фінансів, реальної практики господарювання в роботі “Критико-історичне дослідження італійської політико-економічної літератури до початку XIX століття” визначив основні етапи руху та розвитку фінансової науки. На початку зародження, вважав він, її представники розробляють і пропагують плани для фінансової “державної діяльності”, потім займаються дослідженням сутності, природи й особливостей фінансових явищ і, нарешті, на базі конкретних досліджень формують фундаментальну теорію та концепції.

Перша половина XIX ст. стала для представників української класичної школи публічних фінансів періодом плідних ідей і яскравих особистостей. У цілому у фінансовій науці переважно тривав процес пошуку відповідей на актуальні питання фінансово-економічної галузі в межах критичного осмислення та інтерпретації здобутків національної і зарубіжної гуманістичної філософії доби “просвітництва”. В їхній науковій спадщині переважають не суто теоретичні узагальнення, а конкретні пропозиції щодо розроблення ключових принципів і практичних заходів фінансової політики держави — реформування фінансів “на принципах ринкової економіки” [18, с. 401].

У подальшому класична школа на створеному теоретико-методологічному підґрунті переходить до розроблення вчення про публічні фінанси. В ньому виокремлюється теорія оподаткування як суть вчення про публічні фінанси та бюджет — як найдієвіший інструмент державного втручання в економіку. Теорія податків і бюджету поступово трансформується під впливом національно-демократичних традицій, принципів верховенства права та ідеології економічного лібералізму, що активно утверджувалися в українській фінансовій класичній школі публічних фінансів впродовж XIX ст. Фундаментом

історико-теоретичного осмислення еволюції публічних фінансів у правничому та загальнополітичному аспектах стають праці В. А. Незабитовського [19; 20]. Він одним з перших у вітчизняній науковій спільноті розглядає податкову систему з урахуванням владних повноважень і грошових ресурсів, необхідних для її функціонування. В процесі подальших наукових дискусій стосовно природи податків і джерел їх сплати виокремлюються два теоретичні підходи: 1) податок становить плату за послуги держави і передбачає певну еквівалентність обміну між платниками і державою — Г. Д. Сидоренко, М. М. Алексеєнко; 2) сплата податків є загальним обов'язком усіх членів публічних союзів (абсолютистська теорія жертви) — І. І. Янжул, І. Т. Тарасов, К. Г. Воблий, С. І. Іловайський тощо.

Податок, на думку прибічників першого напрямку, має характер односторонніх грошових пожертвувань, є платою за державні послуги та блага наперед, незалежно від того, чи скористається ними кожен із платників. Гарантування поповнення коштами державної казни означає їх санкціонування законодавством, незважаючи на політичну форму правління, для досягнення вищих цілей існування в особі держави. Представники другого напрямку, вперше у вітчизняній і світовій фінансовій науці, порушили проблему суспільних благ як нематеріальних послуг, які не піддаються обліку і рівномірному розподілу їхньої вартості між членами публічного союзу. Це сталося набагато раніше за здійснений англійським економістом А. Пігу (в 1920-х роках) [21] аналіз суспільних і приватних благ у теорії публічних фінансів і незалежно від впливу західноєвропейської фінансової думки. Щодо останньої, то ідею державної опіки виробництва окремих суспільних товарів і послуг (наприклад, підтримку консерваторії в Австрії, закладів вищої освіти у Німеччині, наукової діяльності у США, Канаді) наприкінці ХІХ ст. висловлювали у своїх працях представники німецької школи політичної економії (К. Менгер, А. Шеффле, А. Я. Рубінштейн). Вони також звернули увагу на джерела задоволення надзвичайних потреб і особливо на необхідність, важливість і специфіку економічної класифікації податків.

У теорії публічних фінансів представники української класичної наукової школи, як і провідні західні вчені, зосереджувалися на двох об'єктах оподаткування — майні та доході. На думку більшості з них, оподаткування капіталу замість доходу може послабити його продуктивність, для відновлення якої потрібен тривалий час. Водночас вони визнавали справедливішим оподаткування саме доходів від речових факторів виробництва — землі та капіталу. В полі теоретичного аналізу українських вчених перебували й інші види оподаткування, зокрема так званий промисловий податок, який був продуктом нової економічної реальності. Однак ці дослідження не були вичерпними — на жаль, ніхто не запропонував моделі податкової системи з урахуванням національних особливостей розвитку і форм фіскалізму. Більшість вчених

були схильні до впровадження німецької моделі, що пояснювалося раціональністю оподаткування реального доходу, а не потенційних можливостей його отримання (за французькою моделлю). Це стало однією із причин того, що, як зауважив професор П. А. Кованько, майже всі прямі податки ХІХ ст. були недосконалими, оскільки на практиці вони частіше стримували, аніж стимулювали розвиток місцевого і державного господарства [22, с. 15].

Як свідчить історико-теоретичний аналіз еволюції податків, проведений І. Тарасовим у другій половині ХІХ ст., представники української класичної школи публічних фінансів приділяли увагу запровадженню загального прогресивного прибуткового оподаткування з неоподатковуваним мінімумом. Останню позицію можна розглядати як особливість розвитку її теоретичних концепцій у науковому середовищі, хоча на неї зважали також Є. Бентам, пізніше К. Рау, Дж.-С. Міль, А. Вагнер та ін. В основу теорії неоподаткованого мінімуму українськими вченими було покладено “основоположний принцип мети діяльності держави — благо підданих” [23, с. 566].

У процесі аналізу форм справляння податку, вважав С. І. Іловайський, цілком закономірно виникає питання чіткого визначення об'єкта і суб'єкта оподаткування та податкової спроможності. На думку І. Тарасова, поняття “суб'єкта”, як і власне “податку”, має насамперед правовий, політичний і суспільний аспекти. Саме тому він пропонував розмежувати фізичних і юридичних осіб як суб'єктів оподаткування. Також він виступив з критикою прибічників теорії єдиного податку. Проти одностороннього та спрощеного підходу в оподаткуванні висловлювалися І. Д. Сидоренко і І. М. Кулішер. Останній на основі відмінностей між державним і приватним господарствами дійшов висновку (який не втратив актуальності й нині) про виняткову важливість публічних фінансів, необхідність їх прозорості та звітування перед суспільством щодо бюджетних видатків. Він вважав, що бюджет обов'язково має бути захищений від надмірних зазіхань на його кошти.

Підсумком цих дискусій стало: по-перше, визнання того, що податкова система є дієвим засобом перерозподілу народного доходу; по-друге, порушення (і більше розуміння) складної проблеми перекадання податків. Останнє має враховуватися при врівноваженні податкового навантаження, що важливо у кінцевому підсумку для визначення інтегральної частини витрат будь-якого виробництва. Забезпечення цього вирівнювання в міру утвердження ринкових засад в економіці потребує чіткого законодавства і суспільного контролю його дотримання. На цьому наголошував М. М. Алексеєнко. Таке розуміння місця і ролі публічних фінансів в економіці наближається до точки зору, що була сформульована пізніше теоретиком неолібералізму В. Ойкенем (1891—1950) та згодом покладена в основу концепції соціального ринкового господарства. В цілому найвагоміший внесок в критичний розгляд теорії і практики функціонування податків серед

представників української класичної школи публічних фінансів зробив М. М. Алексеєнко [24—26]. Глибокий їх аналіз переконав українського вченого у їх розрізненості, відокремленості, безсистемності та недостатній ефективності, що потребувало відповідного реформування податкової системи.

Цю ідею підтримали П. А. Кованько і М. Х. Бунге. Саме М. Х. Бунге послідовно розробляв і впроваджував засади державної фінансової політики, щоб пом'якшити соціальні наслідки нерівності оподаткування, зробити його справедливішим. Серед непрямих податків, завдяки яким, як вважав П. А. Кованько, держава сама себе спустошить, важливе місце належало митним зборам. Їх система в Росії, на думку вченого, давала можливість “наживатися” лише “тузам” за рахунок “дрібноти”. Особливо це стосувалося предметів розкоші, котрі мали обкладатися високим ввізним митом для наповнення бюджету. Показниками ефективного фіскального мита, на переконання Д. І. Піхна, який підтримував ідею захисту вітчизняного виробника, є рівень ввезених іноземних товарів і зростання податкових надходжень до бюджету [27, с. 25]. Цим питанням приділяв увагу І. І. Янжул, який наголошував на необхідності наукового підходу до розмежування протекціоністського і фіскального мита. Майже через десять років (у 1912 р.) ця ідея була розвинута відомим австрійським вченим Й. Шумпетером у книзі “Теорія економічного розвитку. Капіталізм, соціалізм і демократія”.

Представники української класичної школи публічних фінансів, зосереджуючись на внутрішній сутності податків, вважали, що за своїми потенційними можливостями вони вже вийшли за межі суто фіскального поля і як провідна, системоутворююча складова публічних фінансів “можуть поєднувати в собі мету фінансову із завданнями політики економічної та соціальної і навіть сприяти фізичному і духовному добробуту населення...” [28, с. 15]. В цей час найрозвинутіші регіони в складі Російської імперії, до яких належала і Україна, демонстрували зародження ринкових начал, що потребувало переходу від суто “фіскалізму” до економічного “управління” найважливішим інструментом публічних фінансів — податками. Тому не випадково, що на необхідність їх активного використання вказували, насамперед, представники української класичної школи публічних фінансів, зокрема К. К. Гаттенберг, М. М. Алексеєнко, С. І. Іловайський та ін.

Прибічниками державного господарства податкового типу були також І. І. Янжул, К. Г. Воблий, Г. Д. Сидоренко, І. Т. Тарасов та ін. — дослідники, які відкрили нову сторінку у фінансовій теорії, практиці та політиці. Вони пропонували замість протекціонізму як гасла утвердження капіталістичних відносин енергійне регулювання ринку. Узагальнення новаторських ідей щодо взаємозв'язку держави, фінансової, економічної і соціальної структури суспільства, фінансової політики, законодавства та економічного розвитку знайшли відображення у працях В. А. Незабитковського. Його узагальнення

щодо окремих фіскальних заходів для збільшення доходів не втратили актуальності і сьогодні, зокрема щодо введення у вільну торгівлю з додатковим митом низки товарів, залучення валюти в країну, обмеження іноземної торгівлі на користь вітчизняної, розвиток торговельної інфраструктури, створення національного торговельного флоту тощо.

Ідеї соціалізації публічних фінансів знайшли подальший розвиток у працях І. І. Янжула, приміром у його фундаментальній роботі “Основні начала фінансової науки. Вчення про державні доходи”. Обґрунтуванню ролі податкової системи в забезпеченні сталого економічного розвитку в контексті виконання завдань з подолання фінансово-економічної відсталості країни та зменшення соціального напруження в суспільстві присвятив свої праці В. М. Твердохлебов. Демонструючи позитивні зрушення в становленні капіталізму в умовах порівняно низького рівня промислового оподаткування, він вказував на причини посилення диспропорцій суспільного відтворення — недоотримання доходів від бізнесу через систему прямого оподаткування [29, с. 46—48].

Першим, хто ввів у науковий обіг поняття фіскальної справедливості, застосувавши його не лише стосовно окремих економічних суб'єктів, але й щодо адміністративно-територіальних одиниць, був Дж. Б'юкенен. Підґрунтям для такого висновку є його праця “Федералізм і фіскальна справедливість”. Проте, як свідчать дослідження, за багато десятиліть до її публікації проблему фіскальної справедливості та оптимальності податкового тягара порушували М. П. Яснопольський, І. Я. Франко, В. М. Навроцький та ін. У цьому контексті набувають актуальності дослідження українського вченого Є. Гловінського, який одним з перших у світовій фінансовій науці докладно розглянув питання фінансової експлуатації в адміністративно-територіальному розрізі. Йдеться про опубліковану ним у 1939 р. роботу “Фінанси у СРСР”, у якій вперше досліджено механізм і форми фінансової експлуатації України Москвою в межах Радянського Союзу.

Отже, в період становлення ринкової економіки в Україні постала складна проблема її фінансової перебудови, що зумовило необхідність розроблення представниками української класичної школи публічних фінансів теорії державних доходів (зокрема податків) і видатків, бюджету, державного кредиту та місцевих фінансів. Центром їх уваги стало дослідження економічної природи, сутності, форм, принципів і механізмів оподаткування, перекладання податків, модернізації системи доходів держави. Сукупність їхніх ідей щодо розбудови цілісної науково обґрунтованої та економічно ефективною системи обов'язкових платежів до бюджету на основі концептуалізації фіскальної та регуляторної функцій оподаткування засвідчує становлення нової парадигми публічних фінансів.

Не менш важливим досягненням представників української школи публічних фінансів було теоретичне обґрунтування природи, функцій та ролі

держави, особливо економічної. При цьому, якщо в працях С. І. Іловайського можна простежити вплив так званих камеральних наук, то в роботах Г. Д. Сидоренка, І. Т. Тарасова та інших представників української класичної школи публічних фінансів чітко виокремлюється в державному фінансовому господарстві суспільний інтерес. Водночас заради справедливості варто наголосити, що саме С. І. Іловайський одним із перших в українській економічній науці розмежував державне та фінансове господарство і з'ясував відмінності й співвідношення між ними. Суспільний інтерес зумовлює примусовий характер стягнення податків, що потребує інституційного забезпечення цього процесу, а саме правомірного й оптимального співвідношення влади, котра збирає податки, та їх платників.

Розвиваючи цей підхід, І. І. Патлаєвський розглядав фінансову науку як зміст, а фінансове право — як форму, що надає їй конкретна держава, до того ж форма відіграє активну роль і здатна інколи змінити зміст [30, с. 19]. У свою чергу, І. І. Янжул проаналізував взаємозв'язки між наукою і правом як співвідношення теорії та практики. “Предмет дослідження той самий — фінансове господарство, але способи дослідження різні” [31, с. 14]. Чіткіше таку взаємозалежність відзначає С. І. Іловайський, наголошуючи, що фінанси публічного союзу втілюються в його праві, тобто сукупності норм, котрі регулюють його фінансове господарство [28, с. 13].

Варто зазначити, що дискусія про розмежування фінансової науки і фінансового права серед представників української класичної школи публічних фінансів поєднувалася з проблематикою визначення їхніх предмета та структури. На думку С. І. Іловайського, “фінансова наука має займатися розглядом державних потреб і, відповідно, необхідних видатків та способів отримання потрібних для їх покриття коштів” [32, с. 13]. І. І. Янжул вчення про державні видатки відносив до суто юридичної галузі, пов'язуючи його з історичною еволюцією державних потреб. На їхній змінний характер вказував і Г. Д. Сидоренко, вважаючи, що в міру суспільного розвитку коло завдань і функцій держави дедалі більше розширюватиметься. Ці геніальні передбачення українського вченого пізніше будуть визнані об'єктивним чинником сучасного цивілізаційного розвитку.

Представники української класичної школи публічних фінансів виробили загальний підхід до трактування державних видатків як фінансових ресурсів, необхідних для виконання завдань держави, поділяючи їх за економічною сутністю, змістом і характером (звичайні та надзвичайні). При цьому держава розглядалася як публічний союз, а загальним принципом ведення фінансового господарства і взагалі державної діяльності було визначено принцип економії або бережливості. Вони вважали, що досягти ефективності при використанні бюджетних коштів можна завдяки реалізації принципу соціальної справедливості в процесі стягнення податків, ощадливості

і порядку у формуванні та розподілі державних видатків. Проте, як і вважали свого часу представники української класичної школи публічних фінансів, під впливом тенденцій суспільного розвитку відбувалося розширення державної діяльності, що об'єктивно потребувало фінансування нових державних потреб.

Це змушувало державу зосереджувати дедалі більшу частину вартості національного продукту і грошових ресурсів. Пізніше така тенденція буде відображена у відомому законі Вагнера, згідно з яким темпи розвитку державних видатків випереджають зростання національного продукту. Він отримує загальне визнання як теоретичне пояснення необхідності об'єктивного збільшення публічних видатків, а зарубіжні дослідники майже повторять аргументацію Г. Д. Сидоренка стосовно продуктивних і непродуктивних бюджетних видатків. Потужними чинниками неухильного зростання державних видатків став перехід більшості країн світу до індустріального, а потім і до інформаційного суспільства. До речі, свого часу С. Ю. Вітте вважав, що розбудови індустріального суспільства не можна досягнути інакше, ніж за допомогою держави.

Одним з вагомих питань в роботах українських вчених було оподаткування спадщини. Ця проблематика перебувала в центрі уваги відомих українських фінансистів С. І. Іловайського, І. І. Патаєвського і П. Л. Кованька. На жаль, упродовж останніх десятиліть вітчизняні вчені не приділяли належної уваги оподаткуванню спадщини. Тому роботи представників української класичної наукової школи публічних фінансів викликають сьогодні посилений інтерес. Разом з тим у своїх працях вітчизняні науковці вказували на такі негативні тенденції розвитку публічних фінансів, як незадовільне фінансове рахівництво державних підприємств, корупція, марнотратство і “невміння заключати позики на вигідних умовах” [33, с. 24—31], що є доволі актуальним і нині. Наявність цих негативних тенденцій, на думку професора П. Л. Кованька, є свідченням необхідності докорінних реформ у царині публічних фінансів.

Важливою причиною окреслених негативних явищ, як зазначає професор Л. М. Яснопольський, було те, що “відомчі кошториси здебільшого склалися й затверджувалися без належного обґрунтування і, тим більше, без публічного обговорення” [34, с. 100, 101]. Формальний, до того ж умовний і невизначений характер правил складання й затвердження фінансового розпису призвів до постійного перевищення державних видатків над доходами, хронічного зростання державного боргу, прогресуючого розладу грошової системи. Прагнення приховати справжній стан фінансів від західноєвропейських кредиторів і страх публічності бюджетного процесу стали реальними перешкодами на шляху ефективного державного управління і реальної боротьби з корупцією. Все це дуже нагадує ситуацію, що склалася в Україні. На тіньовий бік

розподілу державних фінансових коштів вказував і М. І. Туган-Барановський, зауважуючи, що державний бюджет поглинає дедалі більшу частину народного доходу, а у широких верств населення залишається дедалі менше трудового продукту [35]. На те, що державний бюджет перетворився на фінансове джерело для збагачення невеликої купки осіб, неодноразово вказували М. Х. Бунге, Д. І. Піхно, П. П. Мігулін, П. А. Кованько та інші. На жаль, це повторювана тенденція.

Представники української класичної школи публічних фінансів також обґрунтували необхідність вдосконалення бюджетного процесу. Державне фінансове рахівництво і управління, на переконання М. Х. Бунге, повинні стати важливим предметом спеціального вивчення. До речі, він був одним з перших, хто розпочав узагальнювати європейський досвід організації бюджетного процесу. Проблеми бюджетного процесу в контексті функціонування бюджету, податків і фіскальної політики знаходились в центрі уваги більшості представників української класичної школи публічних фінансів. Так, професор А. М. Яснопольський порушив питання про вплив політичних інститутів і законодавства на бюджет і стан фінансів. Він чітко усвідомлював, що для успішної перебудови в суспільстві економічних, фінансових і організаційних відносин необхідні принципові політичні зміни. При цьому він вважав, що конституційні ідеї, спрямовані в консервативне, “мертве” політичне та суспільне середовище, до того ж кризового фінансового стану держави, завжди приречені [34, с. 164].

На необхідності прозорості бюджетного процесу і залучення компетентних, але далеких від влади і бізнесу фахівців до його вдосконалення наголошував І. І. Янжул. Він зазначав, що влада повинна побудувати відповідно до цього загальнообов’язкові правові норми, які мають бути однаковими для можновладців, і підлеглих” [36]. Про це варто пам’ятати сьогодні. Влада має зрозуміти, що змінити характер, спрямованість і рух фінансових потоків у державі можна лише шляхом ліквідації корупційної складової. Фінансові реформи можуть бути успішними лише у випадку, коли їх проводять гідні люди, професіонали, котрі розуміють їх зміст і перспективи та є патріотами країни, а не “борцями за грошові знаки”.

Особливо актуальним моментом у цьому зв’язку за нинішніх умов є діяльність в ті часи так званої Ліверпульської асоціації фінансових реформ (Англія). Професор А. М. Яснопольський звернув увагу на суттєві позиції, які характеризували її позитивно і сприяли дієздатності. Вона як громадська організація, суб’єкт інституціонального середовища, інститут майбутнього громадянського суспільства мала сприяти прозорості фінансової діяльності держави, транспарентності публічних фінансів, їх більшій відкритості для суспільства, особливо — руху бюджетних коштів, процесів їх формування і використання. Детальніше йдеться про:

— широку свободу обговорення всіх проблемних фінансових питань країни, відверту критику суспільних проблем Англії, що свідчить про громадську зрілість суспільства та високий рівень демократії;

— тісний зв'язок фінансових перетворень зі зміною адміністративної системи, скорочення непродуктивних державних витрат і децентралізацію фінансової системи;

— сприяння за допомогою громадських організацій прозорості державної фінансової діяльності та підвищенню її ефективності, формуванню і розбудові інституціонального середовища, успішнішому функціонуванню і розвитку фінансових інститутів.

Значну увагу вчені української класичної школи публічних фінансів приділяли місцевим фінансам, які в Російській імперії становили лише 15 % загальнодержавних фінансових ресурсів, а 85 % бюджетних коштів припадало на централізований бюджет. Для порівняння: в Англії місцевий бюджет досягав 46 %, у Пруссії — 32 %, у Франції — 28 %. Аналізуючи ці процеси, Л. М. Яснопольський дійшов висновку, що доти, доки місцеве самоврядування не відроджуватиметься за допомогою реальних, а не вигаданих реформ, економічне, культурне і громадське життя країни, незважаючи на величезні природні ресурси, не стане на шлях подолання того стану бідності та пригніченості, в якому воно нині перебуває [37, с. 19, 29, 31]. Ці пророчі слова написані понад сто років тому, але вони архіактуальні для України. Проблема передачі значної частини владних повноважень місцевому самоврядуванню та зміцнення його фінансового потенціалу залишається пріоритетною і сьогодні. Виходячи з такого стану місцевих фінансів, М. М. Цитович одним з перших у фінансовій літературі науково обґрунтував принципи децентралізації бюджетної системи і розподілу фінансових повноважень, можливості успішної реалізації місцевого самоврядування і зміцнення його фінансових засад [38], які не втратили актуальності і в сучасний період. Це дало право українським вченим віднести його до засновників такого важливого напрямку фінансової науки, як місцеві фінанси [39, с. 29].

Отже, аналіз праць представників української класичної школи публічних фінансів дає підстави стверджувати, що у вітчизняній фінансовій науці на початку ХХ ст. сформувалася теорія бюджету і міцні засади бюджетного права. За визнанням самих дослідників, формування і введення організаційно-планових начал у фінансовій діяльності закріпило в науковій літературі підхід до трактування бюджету як основного фінансового плану держави [40, с. 4]. Не втратили своєї актуальності розроблені ними принципи складання державного бюджету і визначені структурні складові бюджетного процесу. Останні передбачали в дії інтегровану форму принципів єдності, збалансованості, повноти, гласності, обґрунтованості, цільового використання бюджету і відповідальності всіх учасників бюджетного процесу. Провідною

і актуальною темою наукової полеміки в цей період стали питання специфіки державних доходів і розподілу видатків, концептуальні засади функціонування бюджету як основного фінансового закону з усіма його особливостями. Водночас бюджетна практика свідчила про інше. Бюджет в прагматичній дійсності тих часів являв собою швидше не правову, а технічну норму внутрішнього розпорядку фінансового управління, до того ж вкрай непрозору. Звідси усі модернізаційні перетворення в бюджетній системі лише осучаснювали за формою історично складений механізм формування і використання публічних фінансів, але були не в змозі переорієнтувати його на справжні потреби суспільного розвитку країни. Ця проблема, зрештою, залишається невирішеною і донині.

Не менш важливим питанням для представників класичної школи публічних фінансів у другій половині XIX — на початку XX ст. був пошук джерел додаткових доходів для покриття щораз більших державних видатків. Одним з них був випуск асигнацій центральним банком, які “ставали справжніми паперовими грошима, хоча не мали юридичного визнання обов’язковим платіжним засобом між приватними особами” [41, с. 9]. Як зазначав О. М. Миклашевський, випуск асигнацій набув системного характеру і став одним із звичайних фінансових ресурсів, котрий забезпечував уряду можливість здійснювати розрахунки за старими внутрішніми боргами [42, с. 558]. Першим кроком до ліквідації квазіринкової, ірраціональної природи державного кредиту в Російській імперії став випуск у 1910 р. облігацій державної позики, чим, на думку П. П. Мігуліна, вперше було здійснено спробу впорядкувати борги по запозиченнях державного казначейства. Відбувалося це шляхом трансформації вкладів на вимогу, зроблених приватними особами й витрачених урядом, в облігації державної позики, до того ж, за можливості, безстрокової [43, с. 406—408].

Важливе значення мали також інші заходи щодо розвитку державного кредиту, який разом з раціональною грошовою політикою уряду, на думку А. Я. Антоновича, повинен був активізувати “промислову енергію”, забезпечити підвищення продуктивності праці та сприяти сталому економічному розвитку країни. Ідеологи такої політики (зокрема П. П. Мігулін) наголошували на тому, що державне кредитування має всіляко доповнюватися комерційним кредитом, що передбачає децентралізацію банківської системи. В цьому зв’язку П. П. Мігулін виступав проти безконтрольного розпорядження коштами державного казначейства, вважаючи, що надмірна централізація банківської системи негативно впливає на нагромадження капіталу в країні. Капіталотворчу роль комерційного кредиту, на відміну від непродуктивних урядових заощаджень, відстоював К. К. Гаттенберг [44, с. 15—18].

На переваги гармонійного поєднання комерційного і організованого, впорядкованого державного кредиту, на противагу згубній емісії вказував

також А. Я. Антонович, аргументуючи це здатністю грошово-кредитної системи стискатися і розширюватися відповідно до потреб у міновому посередництві. Розглядаючи кредит як специфічну форму обміну, представники української класичної школи публічних фінансів, зокрема Л. В. Федорович, наголошували на перевагах добровільних кредитних угод. “З їх допомогою, — писав він, — переносяться цінності до осіб, які можуть знайти їм більш продуктивне застосування. Натомість, наслідки примусової позики завжди шкідливі” [45, с. 251].

Інституціональний характер цих угод розкрив О. М. Миклашевський, пов’язуючи функціонування кредитних відносин з існуванням різних суспільних інститутів [42, с. 455]. У подальшому глибокий інституціональний підхід до аналізу проблематики публічних фінансів виокремить питання про межі оптимального співвідношення та можливості взаємного заміщення податкових і позикових фінансів, про загрозу порушення оптимальних пропорцій між продуктивним та непродуктивним використанням фінансових ресурсів для потреб казни, проблему управління бюджетним дефіцитом. Диспропорційність у цих співвідношеннях М. І. Туган-Барановський визначав головною причиною виникнення кризових явищ і поглиблення криз. Це реально підтвердили фінансові кризи кінця ХХ — початку ХХІ ст.

Таким чином, наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. представники української класичної школи публічних фінансів приділяли увагу розробленню теоретичної концепції фінансового розвитку країни, яка включала становлення теорії і проблематики оподаткування, бюджету, формування наукових засад бюджетного процесу, визначення оптимальних розмірів та напрямів спрямування державних видатків, закладення основ теорії державного кредиту з урахуванням національних особливостей країни.

На формування теоретико-методологічних засад національної школи публічних фінансів справляли вплив соціально-філософські погляди та інтелектуально-духовні традиції, сформовані на українських землях, з позицій дотримання природного порядку та забезпечення суспільного блага. У сукупності вони створили відповідну теоретичну базу в науковому середовищі для сприйняття фінансової ідеології представників класичної школи і формування національної концепції функціонування публічних фінансів. Це, в свою чергу, значною мірою визначило самобутність української школи публічних фінансів.

Представники української класичної школи публічних фінансів у ході розроблення проектів модернізації системи управління публічними фінансами, в межах концепцій природного права та суспільного договору, сформували теоретичне підґрунтя інституційного забезпечення функціонування державного фінансового господарства, фінансово-економічного розвитку країни. В цілому вони заклали основи своєрідного синтезуючого методологічного

підходу до трактування співвідношення принципів економічної свободи та державного втручання в економіку. Його суть полягала в обґрунтуванні необхідності правового захисту свободи підприємницької діяльності і розробленні шляхів реформування державного управління та публічних фінансів з метою створення досконалого інституційного середовища, забезпечення сталого фінансово-економічного розвитку. При цьому українська фінансова наука розвивалася у руслі західної фінансової думки. Окремі напрацювання представників української класичної школи публічних фінансів не втратили своєї актуальності й нині, мають провідний характер у світовій фінансовій науці.

Період становлення української класичної школи публічних фінансів характеризується активним залученням її представників до процесу пошуку відповідей на актуальні питання фінансово-економічного життя в межах критичного засвоєння та інтерпретації теоретичних здобутків минулого. Починаючи з другої половини XIX ст., українські учені-фінансисти розробляли теоретичні засади ринкових реформ і критичного аналізу їхніх результатів. Варто зауважити, що надалі такий підхід великою мірою визначив подальший розвиток української фінансової науки в цілому.

Праці провідних представників національної школи фінансів є певним відображенням сформованої цілісної самобутньої теорії державних потреб та публічних фінансів, підходів до визначення економічної природи і змісту, принципів і ролі доходів та видатків держави, бюджету, податків, місцевих фінансів, державного кредиту. Практичним втіленням еволюції наукових поглядів на регулюючу роль фінансів є поглиблене вивчення їхніх фіскальної та регуляторної функцій, що в сукупності сприяло формуванню національної концепції публічних фінансів. Таким чином, наукові здобутки української класичної школи публічних фінансів становили міцне підґрунтя успішного розвитку фінансової науки незалежної України.

Список використаних джерел

1. Энциклопедический словарь. — Т. XXXV. — СПб. : Акц. общ. Брокгауз — Ефрон, 1902. — С. 867.
2. *Небрат В. В.* Еволюція теорії державних фінансів в Україні / В. В. Небрат ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. — К., 2013. — 584 с.
3. Фінансова думка України. Енциклопедія : у 3 т. Т. 2 / С. В. Львовичкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій, П. І. Юхименко ; авт. передм. А. А. Чухно ; за наук. ред. В. М. Федосова. — К. : Кондор ; Т. : Економічна думка, 2010. — 584 с.
4. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. IV: Відносини політичні: XIV—XVI віки / М. С. Грушевський ; ред. П. С. Сохань (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 1993. — 544 с.
5. Запорозька Січ як український феномен : монографія / В. Л. Андрущенко, В. М. Федосов ; за ред. В. М. Федосова. — К. : Заповіт, 1995. — 173 с.

6. *Грушевський М.* Виговський і Мазепа / М. Грушевський // Вивід прав України : документи і матеріали до історії української політичної думки / упор. Б. Кравців. — Нью-Йорк : Пролог, 1964. — 250 с.

7. *Патей-Братасюк М.* Антропоцентрична теорія права : навч. посіб. / М. Патей-Братасюк. — К., 2010. — 396 с.

8. *Десницкий С.* Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи / С. Десницкий // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / под общ. ред. С. А. Покровского. — М. : Гос. изд-во юридич. л-ры, 1959. — 638 с.

9. *Десницкий С. Е.* Из примечаний к переводу книги Блэкстона “Истолкования английских законов” / С. Е. Десницкий // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века. — М. : Юридическая литература, 1959. — С. 259—264.

10. *De Soto H.* The Other Parth: The Invisible Revolution in the Third Word / H. de Soto. — New York : HarperCollins Publishers, 1989. — 271 p.

11. *Козельский Я. П.* Философические предложения, сочиненные надворным советником и Правительствующего Сената секретарем Я. П. Козельским в Санкт-Петербурге 1768 года / Я. П. Козельский // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века : Т. 1 / под ред. И. Я. Щипанова. — М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1952. — 645 с.

12. *Folster S.* Growth and the public sector: a critique of the critics / S. Folster, M. Henrekson // European Journal of Political Economy. — 1999. — Vol. 15. — No 2. — P. 337—358.

13. *Каразин В.* О причинах постепенного упадка курса в России и о средствах поднять оный / В. Каразин // Каразин В. Н. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин, Д. И. Багалей. — Х. : В университетской типографии, 1910. — С. 23—35.

14. *Балудянський М. А.* Національне багатство / М. А. Балудянський // Фінансова думка України. Хрестоматія : у 3 т. Т. 3. Ч. 1 / ав.-упоряд. С. І. Юрій, С. В. Львовчкін, В. М. Федосов, П. І. Юхименко ; за наук. ред. В. М. Федосова. — К. : Кондор ; Т. : Економічна думка, 2010. — С. 20—43.

15. *Фатеев А. Н.* Академическая и государственная деятельность М. А. Балудянского в России / А. Н. Фатеев. — Ужгород : Тип. “Школьной помощи”, 1931. — 64 с.

16. *Птуха М. В.* Очерки по истории статистики в СССР : в 2 т. Т. 2 / В. М. Птуха // Статистика в АН, учебных обществах и учебных заведениях 1801—1863 г. Университетская статистика (государственная) в России 1801—1845 гг. — М. : Изд-во АН СССР, 1959. — 476 с.

17. *Вернадский И. В.* Очерки теории потребностей / И. В. Вернадский. — СПб., 1857. — 81 с.

18. Фінансова думка України : монографія : у 3 т. Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Львовчкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за наук. ред. В. М. Федосова. — К. : Кондор ; Т. : Економічна думка, 2010. — 687 с.

19. *Незабитовский В. А.* О податной системе в Московском государстве, со времени установления единой державы до введения подушного оклада Петром Великим / В. А. Незабитовский // Собрание сочинений / В. А. Незабитовский ; под ред. проф. А. В. Романович-Славатинского. — К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1884. — 369 с.

20. *Незабитовский В. А.* Очерк системы казённых доходов в России со времени императора Петра Великого до кончины императрицы Екатерины II / В. А. Незабитовский // Собрание сочинений / В. А. Незабитовский ; под ред. проф. А. В. Романович-Славатинского. — К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1884. — 369 с.

21. *Kamenskii A.* Adam Smith and Catherine the Great / A. Kamenskii // The Philosophical Age. Almanac 15. Scotland and Russia in the Enlightenment / ed. by T. Artemieva, P. Jones, M. Mikeshin. — St. Petersburg : St. Petersburg Center for History of Ideas, 2001. — P. 64—71.
22. *Кованько П. Л.* Содержание и сущность бюджетного права / П. Л. Кованько. — К. : Типография Импер. ун-та Св. Владимира, 1910. — 18 с.
23. *Тарасов И.* Очерки науки финансового права. Составлено по лекциям, читанным в Демидовском юридическом лицее, в 1878—1881 акад. г. Введение. Общая часть. Особенная часть / И. Тарасов. — Ярославль : Типография Губ. Правления, 1883. — 726 с.
24. *Алексеев М. М.* Организация государственного хозяйничанья / М. М. Алексеев. — Х. : Унив. тип., 1870. — 91 с.
25. *Алексеев М. М.* Подоходный налог и условия его применения / М. М. Алексеев // Русская мысль. — 1885. — № 3. — С. 46—59.
26. *Алексеев М. М.* Действующее законодательство о прямых налогах / М. М. Алексеев. — СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1879. — 258 с.
27. *Пихно Д. И.* О свободе международной торговли и протекционизме / Д. И. Пихно. — К. : Типо-литогр. Кушнерева и К°, 1889. — 26 с.
28. *Иловайский С. И.* Краткий учебник финансового права / С. И. Иловайский. — Одесса : Тип. шт. войск Одесского воен. окр., 1893. — 297 с.
29. *Твердохлебов В. Н.* Обложение городских недвижимостей на Западе. Ч. 1: Государственное обложение / В. Н. Твердохлебов. — Одесса : Экономическая типография, 1906. — 276 с.
30. *Патлаевский И.* Курс науки финансового права / И. Патлаевский. — Одесса : Типогр. “Одесского вестника”, 1885. — 411 с.
31. *Янжул И. И.* Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах / И. И. Янжул. — 4-е изд., изм. и доп. — СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1904. — 505 с.
32. *Иловайский С. И.* Определение, содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком Финансового Положения Главнейших государств: вступительная лекция, читанная в Императорском Новороссийском университете 27-го января 1887 года / С. И. Иловайский. — Одесса : Тип. “Одесского Вестника”, 1887. — 21 с.
33. *Кованько П. Л.* Государственные расходы России по предметам назначения за 1903 — 1911 гг. : фин.-стат. очерк с 15 диагр. / П. Л. Кованько. — К. : Тип. Импер. ун-та Св. Владимира, 1911. — С. 68.
34. *Яснопольский Л. Н.* Очерки русского бюджетного права. 1: Исторический обзор составления наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова / Л. Н. Яснопольский. — М. : Изд-во В. П. Рябушинского, 1912. — 417 с.
35. *Туган-Барановский М. И.* Иностранные капиталы (Всепогоднейший доклад министра финансов. О положении нашей промышленности. 1900 г.) / М. И. Туган-Барановский // Історія народного господарства та економічної думки України. — 2007. — № 39-40. — С. 360—363.
36. *Янжул И.* Как англичане критикуют свои государственные расходы. Ливерпульская ассоциация финансовых реформ / И. Янжул. — 2-е изд. — СПб. : Просвещение, 1908. — 167 с.
37. *Яснопольский Л. Н.* Бюджетная централизация / Л. Н. Яснопольский // Московский еженедельник. — 1908. — № 49. — С. 17—31.
38. *Цытович Н. М.* Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов / Н. М. Цытович. — К. : Тип. С. В. Кульженко, 1898. — 735 с.
39. *Федосов В. М.* Українська фінансова наука: генеза, еволюція, ренесанс / В. М. Федосов, П. І. Юхименко // Фінанси України. — 2012. — № 3. — С. 3—30.

40. *Фридман М. И.* Конспект лекций по науке о финансах, читанных в 1909-10 году для студентов Экономического отделения Императорского С.-Петербургского Политехнического Института Петра Великого : в 3 вып. Вып. 2: Теория финансов / М. И. Фридман. — СПб. : Изд. студ. кассы взаимопомощи при Император. Политех. Ин-те, 1910.

41. *Мигулин П. П.* Наша банковая политика (1729—1903): опыт исследования / П. П. Мигулин. — Х. : Тип. “Печатное слово” кн. К. Н. Гагарина, 1904. — 439 с.

42. *Миклашевский А. Н.* Деньги. Опыт изучения основных положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса / А. Н. Миклашевский. — М. : Унив. тип., 1895. — С. 729.

43. *Антонович А. Я.* Курс политической экономии: лекции, читанные в Ун-те Св. Владимира / А. Я. Антонович. — К. : Унив. тип., 1886. — 654 с.

44. *Гаттенберг К. К.* Влияние русского законодательства на производительность торгового банкового кредита / К. К. Гаттенберг. — Х. : Университетская типография, 1870. — 157 с.

45. *Федорович Л. В.* Теория денежного кредита и кредитного обращения / Л. В. Федорович. — Одесса : Тип. Одесского Вестника, 1888. — 626 с.